

RÉGÉSZETI MUNKÁK

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZETÉBŐL

9

DISSERTATIONES ARCHAEOLOGICAE

EX INSTITUTO ARCHAEOLOGICO
UNIVERSITATIS DE ROLANDO EÖTVÖS NOMINATA

BUDAPEST, 1968.

Kiadja:

Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Régészeti Tanszéke

Szerkesztőbizottság:

BANNER JÁNOS
LÁSZLÓ GYULA
OROSZLÁN ZOLTÁN

Technikai szerkesztő:

KANOZSAY MARGIT

Felelős kiadó:

Banner János

EÖTVÖS EGYETEM
RÉGÉSZETI INTÉZET
9368

O P P O N E N S I V É L E M É N Y

VÁRADY LÁSZLÓ Uj barbár népek Pannoniában a IV. sz. végén
c. kandidátusi disszertációjáról

Pannonia történetének talán legnehezebben megközelíthető időszak az az évszázad, amely a pannoniai születésű Valentinianus halálától a barbár elem teljes politikai, gazdasági és népi felülke-rekedéséig telt el. Írásos forrásainkban szinte egyáltalán nem találhatók közvetlen és egyértelmű adatok a tartomány helyzetére vonatkozólag, a régészeti forrásanyag vizsgálatában pedig még épp olyan datálási és értelmezési problémák várnak megoldásra, mint amilyenek az írásos források közvetett utalásainak értékelését is megnehezítik. Az egyetlen nagyobb igényű szintetikus munka, Alföldi Untergangja négy évtizeddel ezelőtt íródott, és ha népvándorláskori leleteink értelmezése tekintetében olyan alapvető felismerésekhez vezetett is, mint az avarkor tárgyi hagyatékának elkülönítése, sajnos épp a tartomány későantik sorsának alakulását hibásnak bizonyult tételből, Valeria szerződészerű átadásából kiindulva rajzolt meg. Alföldi e tételét már első kritikusan is megtámadták, anélkül azonban, hogy helyébe megalapozott más elgondolást állítottak volna. Magát Alföldit pedig úgy látszik, nem győzték meg bírálói, mert másfél évtizeddel később, a Budapest Történetének későantik fejezetében /729. 746/ kitartott eredeti elképzelése mellett. Ilyen körülmények között a kutatást egyfajta bizonytalanság jellemzi: nem mernek maradéktalanul Alföldi elméletére hagyatkozni, de más, jobb koncepció

hiján mégis csak Alföldi művére kénytelenek támaszkodni, annak csupán részleteket érintő korrekciójával.

Várady László vállalkozása épp ezért a legnagyobb mértékben időszerű. Ha most vitára bocsájtott munkájában nem is jut el a legkritikusabb pontok értelmezéséig, hiszen vizsgálatait az V. sz. sorsdöntő első évtizede előtt befejezte, állításai mégis már csirájukban magukban hordják elmélete néhány alapvezető tézisét s ezáltal alkalmassá teszik munkáját a beható bírálatra.

Mint az előszóból megtudjuk, koncepciójának sarkalatos tétele a hun birodalom történeti szerepének új megítélése. "Az eddigi történetírást ... a ... valóságtól bizonyos mértékig eltérítették a látszatok: az a szükségszerű specifikum és excentricitás, amelyet Attila birodalma, ez a historiai monstrum mint tipikus lovasnomád gazdasági alkatu politikai képződmény képviselt Európa letelepedett ... kulturáival illetve népcsoportjaival szemben. A római kultúrkör északi-keleti peremvidékén települt barbárság, városi bázisok nélkül, nem tudta felvenni a harcot a hunsággal a kelet-európai alföldeken, de subromanizációs jellegénél fogva elég erős és alkalmazkodóképes volt ahhoz, hogy áttörve a római limest, "városonkívüli" viszonylatban épüljön be a rómaiságba. A hunok az előbbire még igen, az utóbbira semmiképp sem voltak képesek, ezért jelentettek kisebb veszélyt a rómaiságra s ezért állott elő az a sajátságos helyzet, hogy a rómaiaknak több okuk volt tartani azoktól a barbár népcsoportoktól, akik a hunok elől menekültek, mint maguktól a hunoktól..." /4/. Ugy látszik tehát, hogy Pannonia későantik történetében a hunok elől menekülő, majd azok uralma alatt álló s végül uralmuk széthullása után önállóan fellépő germán törzseknek tulajdonítja a főszerepet. E népeknek a foederati státusában történt letelepítése Várady László számára Pannonia későrómai történetének kulcskérdése, amit gyümölcsöző felismerésként kell értékelnünk. Ennek megfelelően követi nyomon a Pannoniában elsőnek megtelepedett barbár csoport, Alatheus és Saphrax népeinek történetét, mégpedig olyan beható részletességű vizsgálattal, amilyenre az eddigi kutatók közül még senki sem vállalkozott.

A források elemzésében kizárólagosan az írásos forrásokat veszi figyelembe. A régészeti forrásokkal szemben a mindenféle forrásnál elengedhetetlen módszeres kritika helyett az indokolatlan

szkepszis álláspontjára helyezkedik: "a későrómai és koranépvándorláskori régészeti anyag vagy nem specifikálható biztonsággal a tárgyi időszakra, vagy nincsen sem önálló, sem kombinatív bizonyító ereje a politikai történet eldöntésénél" /5/. Ha jól értem, az "időszakra való specifikálhatóság"-on a datálás nehézségeit érti. E nehézségek azonban korántsem akkorák, hogy miattuk az egész forrásfajta használatáról le lehetne vagy le kellene mondani. Gondoljunk arra, hogy sok írásos forrásunk datálása vagy adataik datálása körül is viták folynak, de e viták mégsem készítenek a kutatást arra, hogy e forrásokat mellőzze, vagy a velük kapcsolatos problémák megnyugtató lezárásáig eltekintsen tőlük. Hogy a politikai történet eldöntésénél a régészeti forrásoknak nincsen bizonyító erejük, az csak bizonyos megszorításokkal érvényes; a VL által taglalt vagy érintett kérdések között is fogunk találni olyanokat, amelyek eldöntése jórészt a régészeti források alapján lehetséges, sőt találunk olyan esetet is, ahol maga VL is hivatkozik régészeti jellegű forrásokra és azok új értelmezésével is megpróbálkozik /ez a pénzforgalom problémája/.

Módszertani szempontból kívánatos ugyan, hogy egy kérdés megközelítésének kezdeti fázisaiban a különböző forrásféléseket külön-külön, az illető forrás adekvát elemzési módszereinek segítségével vegyük vizsgálat alá, de szintetikus igényű történeti munkánál az összes forrásfajta nyújtotta információról már nem mondhatunk le. Különösen olyan korszak kutatása esetében, amely még az összes rendelkezésre álló forrásfajta együttes információi útján sem ismerhető meg a kívánt részletességgel. Hogy Pannonia későantik korszaka tipikusan ilyen korszak, azt bizonyára senki sem fogja kétségbevonni. Alföldi egyébként joggal bíralt, s az előttünk fekvő disszertációban olykor szokatlan éles hangon támadott munkáját e tekintetben szemrehányás nem érheti, mert kora kutatása számára példamutató módon támaszkodott mindazokra a régészeti forrásokra is, amelyek negyven évvel ezelőtt rendelkezésre álltak. A régészeti forrásanyag ma még kevésbé mellőzhető, hiszen jelentősége Alföldi munkája óta mind mennyiségét, mind értékelési lehetőségeit tekintve sokszorosára nőtt.

Ezekután vegyük sorra a disszertáció fejtegetéseit.

Előljáróban leszögezi, hogy a hunok tömbjéről már korábban leszakadt, vagy csak a IV. sz. második felében levált és a birodalom

határán innen és túl felbukkant hun töredékcsoporthok nem azonosíthatók a későbbi hun birodalommal sem szerepüket, sem jelentőségüket tekintve. E hun töredékek között különös fontosságot tulajdonít egy csoportnak, amelynek történetét szorosán összekapcsolja Alatheus és Saphrax Pannoniában letelepített gót-alán csoportjával. Ugyanis ha bebizonyítást nyert, hogy Alatheus és Saphrax vezetése alatt számottevő, vagy a kortársak által számontartott hun töredékek is voltak, akkor Marcellinus comesnek a 427. évre jegyzett adata értelmet nyerne. E krónika szerint 427-ben Pannonia /vagy annak egy része/, amelyet már 50 év óta hunok birtokoltak, újra római kézbe került. Eszerint tehát 377-től hun uralom, vagy legalább is hunok lettek volna Pannoniában. E hunok - mint ezt már Ernst Stein is sejtette /GSrR 473=HBE I, 318.575/ - másképp nem juthattak tartományunkba, mint Alatheus és Saphrax gót-alán csoportjával. Ernst Stein e sejtését VL minuciózus forrásértelmezéssel bizonyítja: Vithimir - aki VL meggyőző fejtegetése szerint nem Ermanarich utóda, hanem csak a gótok déli szárnyának vezetője volt - bizonyos hun töredékekkel is rendelkezett már, talán épp a Ptolemaiosnál is említett chounoi voltak ezek. Vithimir e hunjai VL feltételezése szerint egy alán csoporttal voltak szövetséges viszonyban, és a tanaisi alánok támadása előtt visszavonulva az elesett Vithimir fiához, Vitherich-hez csatlakoztak. A hunok mellett azért kellett feltételeznie alán szövetségeseket is, mert a Vitherich gyámjaiként megjelenő két vezér, Alatheus és Saphrax közül utóbbit alánnak tartják. Hogy ezeket az alánokat Ammianus nem említi, VL érthetőnek tartja azon meggondolás alapján, hogy ezek az alánok nem akartak harcolni a földjükön keresztültörő tanaisialánok ellen s ezért nem említi őket Ammianus. E szellemes konstrukció hipotétikus voltát természetesen hangsúlyoznunk kell.

Alatheus és Saphrax így létrejött keleti gót-alán-hun csoportja ezekután Athanarich nyugati góttjainak utját követi, míg be nem kerül a birodalomba több más barbár csoporttal együtt. Utjuk követése során VL néhány fejezetet szentel a nyugati gótok csoportokra oszlásának, amelyet vallási megoszlásukkal együtt meggyőzően vezet vissza társadalmi viszonyaik alakulására.

A birodalom határát átlépő Alatheus-Saphrax-féle csoport kezdeti szereplésénél problémát okoz, hogy gót-alán-hun összetételű cso-

port csak Fritigern Konstantinápoly ellen induló seregében van említve, egyéb fellépésüket VL csak feltevésszerűen tudja bizonyítani. Például azáltal, hogy a Hunorum et Halanorum aliquit-t Ammianusnál Alatheusékre vonatkoztatja, vagy pedig más esetben a hunok mellőzését a forrásokban azzal magyarázva, hogy Fritigern nem tartott igényt a hunok segítségére s ezért csak a gót-alán részlegeket említik. - Alatheusék csoportjának portyázásaival hozza kapcsolatba VL azt az Ambrosius-helyet is, amely a dunai tartományokat - köztük Valeriát - felsorolva eretnekek és barbárok garázdálkodásairól panaszkodik. Ezzel kapcsolatban tér ki azután Pannonia gazdasági helyzetére, amely kétséget kizáróan már a barbár invázió és a foederati letelepedése előtt is válságos volt. Meggyőző módon és találóan vezet vissza a tartomány Valentinianus korában bekövetkezett leromlását az adópolitikára és ezen belül is Probus módszereire, szellemesen kapcsolja össze Hieronymus chroniconjának adatát a rokon frazeológiát alkalmazó Ps. - Augustinus sokat idézett helyével /erasit - erasa/. Kár, hogy elkerülte VL figyelmét Balla Lajos három évvel ezelőtt megjelent tanulmánya, amely Pannonia leromlását már azonos értelemben a kemény valentinianusi adórendszer még keményebb probusi végrehajtására vezette vissza. Amiben nem érthetünk egyet VL-val, az a város élet általános hanyatlásának kétségbevonása. Bár polémiaja ez esetben az én állításom ellen fordul, legyen szabad mégis reflektálnom rá, mivel az állítás nem saját eredményem, hanem kutatásunkban általánosan elfogadott vélemény. "... hiba lenne ... Ammianus szavait úgy interpretálnunk, hogy bereits unter Valentinian auch die einst grössten und blühendsten Städte öde und verlassene Siedlungen waren ..." Kétségtelen mármost, hogy Ammianusból csakugyan egyértelműen kiderül Probus katasztrófális adópolitikája. De kiderül belőle az is, hogy Valentinianus számára nem találtak alkalmas téli szállást /nulla sedes idonea/ Savarián kívül, s ez a város is annyira el volt hanyagolva, hogy kapuja omlófélben volt. Az idonea szót ugyan a későrómai rendeletek szóhasználatára alapján "tehető"-nek is fordíthatnánk, de van még egy Ammianus-hely, amelyből magam is az "öde und verlassene" kifejezést merítettem: ez pedig Carnuntumra vonatkozik, amely Ammianus szerint desertum nunc et squalens: az a Carnuntum, amely helytartói székhely és császárok tartózkodási helye volt. Még a császári székhely

helyként bizonyára jobb helyzetben levő Sirmium is - noha 374-ben színház építésére készült - olyan gondozatlan volt, hogy erődítésének árcai falak omladékával teltek meg. Ezeket az Ammianus-helyeket azután kiegészítik, illusztrálják és alátámasztják régészeti megfigyeléseink, amelyek Poetovio, Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum és ujabban Savaria - tehát minden némileg is kutatott városunk - esetében a következőket bizonyítják: 1/ a városok lakott területe a IV. sz. második felében jelentősen összezsugorodott, 2/ új épületeket a provinciászékhelyek /Savaria, Sopianae, Sirmium, Siscia/ kivételével alig építettek, 3/ az új lakóházak minőségben meg sem közelítették a régebbi szintet, 4/ a még használt lakóépületeket alacsonyabb technikai szinten javították, a kényelmi körülmények fokozatosan romlottak. A régészeti források figyelembevétele tehát arra a következtetésre vezet bennünket, hogy a IV. sz. második fele Probus adópolitikájától függetlenül is a városi élet hanyatlásának időszaka.

A Pannoniába tört Alatheus-Saphrax-csoport végül Gratianus velük kötött egyezménye értelmében foederati-ként telepedett le a tartományban. VL munkájának érdeme, hogy e letelepítés közjogi körülményeit, a foedust hangsúlyozza. Ez a letelepedési forma feltehetőleg további, a disszertációban nem szereplő események megítélésénél is szerepet fog játszani.

A letelepedés körüli és utáni események sorrendjét illetően VL új, az eddiginél meggyőzőbb kronológiát javasol. Itt csupán egy kifogást tehetünk: Ez Theodosius 379. évi balkáni hadjáratának helyével függ össze. VL abból indul ki, hogy Scupi "valószínűleg Moesia I-ban" feküdt, ami nyilvánvaló tévedés, hiszen Scupi, a mai Skoplje elődje nem Moesia I, hanem a tőle mintegy 200 km-re délebbre fekvő Dardania tartomány székhelye volt. Ebből következően a vicus Augusti-nak a mansio Augusti-val való, amugyis erőszakolt azonosítása még inkább kétségesse válik. A 85. j.-ben egyébként tévesen értelmezi az Itinerarium Antonini helyét úgy, mintha a "sed mansio Augusti in praetorio est" megjegyzés az utána következő Picentino helynévre vonatkozna. A sed kezdetű megjegyzésből, de az Itinerarium egész felépítési módjából is következik, hogy a mansio Augusti Incerum-ban, a megjegyzés előtt említett helyen volt. Már csak e közbeszurt megjegyzésből is világos, hogy a mansio Augusti

nem lehet helynév - mivelta egyébként forrásainkból /pl. v. Alex. 45, Ambros. Sermo V 2 in Psalm. 118, ILS 8453/ pontosan ismert. Theodosius e hadjáratához is, de egy sor más kérdéshez is hasznos lett volna egyébként Veters Dacia Ripensis-ről szóló monográfiájának ismerete.

Ezekután a 379/385. évek csakugyan ellentmondásos, egyértelműen alig jellemezhető pannoniai viszonyait taglalva a helyzetet találóan "csendes obsidio"-nak nevezi, azzal a megszorítással, hogy Valeria ezidőben Pannonia "leggazdagabb és legvédettebb" tartománya volt, és így vált lehetővé a 383. évi gabonaszállítás is Itáliába. A magam részéről kérdésesnek tartom azonban, hogy épp a legtávolabb eső, viziuton csak hatalmas kerülővel megközelíthető Valeria szállított volna gabonát Itáliába. VL szerint a foederati által megszállt közlebbi tartományrészekben a csendes obsidio "a mezőgazdaságot és állattenyésztést megbénította", azonban egész munkájából épp ezeknek az ostromállapot-időszakoknak időleges volta olvasható ki, s mivel tudjuk, hogy a 383. évi gabonaszállítás egyszeri, rendkívüli szállítás volt, valószínűbb, hogy a szávamenti provinciák gabonáját vitték Itáliába. A gabonaszállítás kérdésénél bizonyára jó szempontokat meríthetett volna VL Ruggini alapvető fontosságú Itália Annonaria monográfiájából.

A pannoniai foederati II. Valentinianus és Maximus tárgyalásaiban is szerepet játszottak, majd Theodosius oldalán harcoltak Maximus ellen. E fejezetek a disszertáció talán legsikerültebb fejezetei; a birodalmi hadvezetés és belpolitika igen sokoldaluan megrajzolt keretébe állítja a pannoniai foederati nemcsak pannoniai viszonylatban mérhető jelentőségét. Helyesen hangsúlyozza, hogy a foederati nem tévesztendő össze a limest védő ripensis katonasággal, de talán túlságosan messze megy a ripenses barbarizálódásának tagadásában. Ebben megint a régészeti forrásanyag mellőzése játszhatott közre, hiszen a limesmenti táborok leletanyagában igen szembetűnő a barbarizálódás. Ennek ellenére valószínű, hogy - mint VL hangsúlyozza - a foederatit és a ripensest bizonyos érdekközösség kapcsolta össze s ezért nem hallunk összetűzéseikről.

A 391-392. évi barbár betörés tárgyalásakor VL bizonyítani igyekszik, hogy a Moesia felől támadó barbárok Pannoniát elkerülve, Dalmácián át jutottak el Itáliáig illetve az Alpes Iuliaeig. A betö-

réskor foglyulejtett "Itali"-t ebből kifolyólag dalmáciaiaknak tartja, mert Dalmácia Italia dioecesiséhez tartozott, tehát Ambrosius nevezhette őket is Itali-nak. Ez az érvelés azonban azért nem elég meggyőző, mert a pannoniai proviciák is Italia dioecesisébe tartoztak, tehát ilyen alapon pannoniaiakat is nevezhetett volna Ambrosius Itali-nak. Mivel egy pillantás a térképre világossá teheti, hogy Moesia felől az Alpes Iuliae irányában, az egyetlen elképzelhető felvonulási út a Száva völgye, nem látok alapot annak feltételezésére, hogy a betörés Pannoniát elkerülte volna. Az Itali közelebbi meghatározása pedig könnyen adódik még akkor is, ha feltesszük, hogy az Alpokat a barbárok már nem törték át. Emona - az alpokon innen - ugyanis ekkor már régen Itália városa volt, lakóit tehát a legaggályosabb szóhasználattal is Itáli-nak lehetett nevezni. Ami a szávamenti felvonulást illeti, elképzelhető, hogy Moesiát elhagyva a betörés egy darabig Dalmácia területén hatolt előre kikerülve Pannoniát, de legkésőbb a Kozara lábánál rá kellett térniük a Száva völgyére, ellenkező esetben nem Itáliába, hanem - hallatlan nehézségek árán - Liburniába érkeztek volna.

Theodosius uralkodásának utolsó évében Eugenius ellen a pannoniai foederati újra jelentős szerepet kapnak. A disszertáció jelentős eredménye a foederatinak a frigidusi csata seregrészeiben való felismerése, különösen szép Saul vezér azonosítása az alán csapatok parancsnokával. A csata után a foederati csapatok nagy veszteségeik miatt fellázadtak. VL a pannoniai foederati lázadásának tulajdonítja a pénzforgalom 395-ben bekövetkezett megszakadását: "a pannoniai foederati ellenséges cselekményeivel függött össze a pénzforgalomnak 395- után tapasztalható gyérülése, illetve a sirmiumi pénzverés leállása is" /118/, majd pedig a helyzet normalizálódása után a természetbeni ellátmányra való áttérés következtében nem indult meg újra a pénzforgalom. Ezzel kapcsolatban VL élesen szembefordul Alföldivel és a pénzforgalom leállítására hivatkozókkal. Az újabb kutatás - Alföldivel ellentétben - azonban már nem a limes feladásával hozta kapcsolatba a pénzforgalom leállítását, hanem a zsoldfizetés megszűnésével. Ma már ezen az értelmezésen is túl kell lépniünk. Először is nem helyes a megfogalmazás, hogy a pénzforgalom 395 után gyérül; mert már Valentinianus halála után gyérül, Theodosius halála után pedig

annyira csökken, hogy csak egy-két darabbal jelezhető a nagyobb éremanyagot szolgáltató lelőhelyeken. Tehát a foederati 395 körüli zavargásának a pénzforgalomban aligha lehet megfogható hatása. Sirmium verdéjének leállítása a pénzforgalom szempontjából elhanyagolható körülmény, hiszen a sirmiumi verde működése szakaszos és igen korlátozott volt, és még Pannonia pénzforgalmában is csak elhanyagolhatóan kis szerepet játszott. Erről bármely nagyobb éremanyag áttekintése meggyőz bennünket: a birodalom távoli verdei is több darabbal forogtak itt, mint Sirmium veretei.

A Pannonia pénzforgalmában többnyire abszolút többségben képviselt sisciai verde pedig korábban bezárt, körülbelül a "gyérülés"-nek nevezhető periódus kezdetén. Egyetérthetünk viszont VL-val abban, hogy a pénzforgalom leállítását a terménygazdálkodásra vezeti vissza. A kutatásnak még ma is gyakran elkerüli a figyelmet, hogy a pénzforgalom csökkenése azonos lépésekben folyt le a birodalom majd minden tartományában, határmenti és belső tartományokban egyaránt. A természetbeni zsold mellett ugyanis a természetbeni adózás is ekkor válik - fokozatosan - uralkodóvá, mint erre például MacMullen statisztikai összeállításai hívták fel a figyelmet.

Ezekután rátér VL arra az alapvető forráskritikai kérdésre, hogy Hieronymus és mások sorozatos panasza Pannonia siralmas helyzete miatt a való helyzetet tükrözik-e. A vérmes Hieronymus kifakadásait meggyőzően tudja VL egyes konkrét eseményekre, illetve ezek hírére visszavezetni. Ebből következően a Pannonia helyzetéről szóló általános jellemzéseket toposnak minősíti, amivel csak annyiban érthetünk egyet, hogy nem okvetlenül mindenki emlegette eredeti értesülések alapján Pannonia bajait. De nem vált volna toposzá Pannonia helyzete, ha nem érte volna annyi csapás. Maga VL is azt írja valamivel később /176/, hogy a 376/406 közötti három évtizedben "a Dunavonal viszontagságai egyet jelentettek Pannonia viszontagságaival", továbbá maga VL sorolja fel a IV. sz. utolsó negyedének eseményeit: 374 /nála tévesen 374-375/ évi kvád-szarmata betörés, 391/392 hun betörés, 395 betörés és lázadás, 395/399 csendes ostromállapot, ami a negyedszázadból tiznél is kevesebb békés évet jelent. Ilyen körülmények között nem hangzik valószínűnek az állítása, hogy /126/ "Valeria, Pannonia éléskamrája ekkor már

régóta résztvett Róma élelmiszerellátásában, hiszen ... a praefectus praetorio Italiae itáliai tartománycsoportjába, illetve a vicarius urbis Romae dispositioja alá sorolták". Ez a megállapítás Pannonia későrómai történetéről alkotott képünket gyökeresen megváltoztató, alapvetően új felismerés lenne, azonban úgy véljük, az általános helyzet sem teszi valószínűvé, a bizonyítékként hivatkozott forráshely pedig egyértelműen cáfolja is. A Notitia Dignitatum hivatkozott helyein ugyanis nem a pannoniai, hanem az itáliai Valeria provincia van felsorolva. A vicarius urbis Romae alá tartozó, Rómához közeleső tartományok között így szerepel Valeria: Occ. I: Samnium, Valeria., Sardinia, Corsica. Occ. II: Samnium, Valeria, Sardinia, Corsica. Occ. XIX.: Samnium, Sardinia, Corsica, Valeria. Ez a Samniumból a IV. sz. vége felé kihaló tartomány - amelyet a Via Valeriaról neveztek el - egészen Róma falai alá nyúlt, Tibur is területére esett. Érthető tehát, hogy a vicarius urbis Romae alá sorolták, és bizonyára részt is vett Róma élelmiszerelésében, ami viszont aligha képzelhető el a pannoniai Valeriáról.

Az utolsó fejezetek a pannoniai foederati szerepével foglalkoznak Stilicho és Rufinus politikájában, majd Stilicho illyricumi tevékenységének kezdeti szakaszát vizsgálják nem annyira Pannonia helyzetének, mint inkább a birodalmi politikai alakulásának szögéből.

Végezetül legyen szabad még három megjegyzést tennem, amelyek a disszertáció egészére, vagy pedig több fejezetben többször érintett dolgokra vonatkoznak.

1./ A foederati szállásterülete. Egger VL által is elfogadott bizonyítása szerint Alatheus és Saphrax Iovia körzetében /is/ települtek. Ez a város Savia tartomány területén fekszik. VL a foederati telephelyeinek meghatározásához egy további exkurzusban adott bizonyítékot is felhoz, amely inkább Pannonia II-ra enged következtetni. Felesleges volna vitázni a két tartomány között: nyilván mindkettő egyformán valószínű. A disszertáció fejezeteiben azonban VL inkább csak Pannonia II-t, tehát a Szerémséget és Szlavónia keleti szegélyét emlegeti a foederati telephelyeként, Savia mintha kissé elsikkadna. Bár ez feltehetően csak megfogalmazásbeli kérdés, javasolnám Savianak erősebb, Pannonia II-val egyenrangú emlegetését, hiszen bizonyítékaink Saviára is vonatkoznak.

2./ A foederati szerepe Pannonia védelmében. VL mintha afelé hajlana, hogy a foederati pannoniai letelepedését - a csendes obsidio éveitől eltekintve - a tartomány szempontjából is kedvező körülményként értékelje. Talán ez készítette arra, hogy több helyütt is bizonygassa azt, hogy egyes barbár betörések vagy átvonulások elkerülték Pannoniát, nehogy a foederatival összeütközésbe kerüljenek. Azonban, mint ezt már a 391-392 évi betöréssel kapcsolatban igyekeztem kimutatni, a Duna mentén Itália felé az egyetlen lehetséges felvonulási ut a Duna-Száva völgye, vagy pedig a Sirmium-Mursa-Poetovio közötti drávamenti főközlekedési ut volt. Mivel az ezen való felvonulást a foederati nem tudták vagy nem akarták megakadályozni, Pannonia védelmében játszott szerepüket sem szükséges tulságosan pozitíven megítélni.

3./ A munka szerkezete, felépítése. VL - talán a közismert és általa nem vitatott kérdések ismétlését elkerülendő - munkáját egy-egy apró részletvizsgálatból álló, rövid fejezetekre tagolta. Ezáltal azonban az áttekinthetőség csorbát szenved és a gondolatmenet is nehezen követhető. Folyamatos ábrázolásról úgy látszik, teljesen lemondott. Sokszor alapvető kérdések jegyzetbe, sőt exkurzusokba kerültek, míg Pannonia történetével csak lazán összefüggő, tipikusan exkurzus-kérdések fejezetet kaptak. Sokszor elébevág később elmondandó dolgoknak, összegező következtetéseit pedig nem kiemelt helyen, kellő alátámasztással adja, hanem mintegy előre-bocsájtva teszi meg. Hogy a munka felépítésében ezt a megoldást választotta, azért tartom sajnálatosnak, mert épp e korszakra vonatkozólag nincsen Pannonia szűkebb viszonyait folyamatosan tárgyaló, kézikönyvszerűen is használható munka, ebben a formában pedig az ő nagyszorgalmu, sok új megállapítást tartalmazó műve sem tudja e feladatot betölteni. De meggyőző erejét tekintve sem fogja tudni elérni azt a hatást, amit megérdemelne.

Megvonva a disszertáció tudományos jelentőségének mérlegét, a következőkben látom az általa nyújtott újat és továbbvivő eredményt:

1./ nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a IV. sz. utolsó negyedében Pannoniában települt új barbár népek a foederati statusában voltak;

e státus szemmeltartása közelebb visz bennünket a tartomány késő-antik történetének megértéséhez,

2./ a foedusból kiindulva értelmezi a foederati politikai szereplését,

3./ hipotézist állít fel kialakulásukra és történetükre vonatkozólag,

4./ széleskörű vizsgálatokkal, a kor mélyreható ismeretében meghatározza a foederati szerepét a birodalom belpolitikai és hadászati viszonyainak alakulásában.

Régóta aktuális, de régóta elhanyagolt problémakört választott kutatása tárgyának, s annak megoldását mind meggyőző, mind vitát kiváltó állításaival nagyban elő fogja segíteni. Ennek értelmében javasolom számára a történettudományok kandidátusa fokozat odaitélését.

Mócsy András